

УДК 338.439.52

В. А. Голян,

д. е. н., професор, директор,

Громадська організація "Європейський аналітичний центр", м. Київ

Д. М. Шмаров,

аспірант, Луцький національний технічний університет

КОМПЛЕКСНИЙ РОЗВИТОК ПЕРЕРОБНО-ХАРЧОВИХ ВИРОБНИЦТВ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА СИРОВИННІЙ СПРЯМОВАНОСТІ АГРАРНОГО СЕКТОРА

V. Golyan,

Doctor of Sciences (Economics), Professor, Director, Public Organization "European Analytical Centre", Kyiv

D. Shmarov,

Postgraduate student, Lutsk National Technical University

INTEGRATED DEVELOPMENT OF PROCESSING AND FOOD PRODUCTION INDUSTRIES AS AN ALTERNATIVE TO THE RAW MATERIAL ORIENTATION OF THE AGRARIAN SECTOR

Обґрунтовано, що послаблення сировинної спрямованості вітчизняного аграрного сектору залежить від комплексного розвитку переробно-харчових виробництв, який передбачає диверсифікацію номенклатури випуску готової продукції у відповідності з наявною кон'юнктурою продовольчих ринків, впровадження маловідходних та безвідходних технологій на основі модернізації і реконструкції виробничо-технічної бази, утилізацію відходів рослинного та тваринного походження. Встановлено, що комплексний розвиток переробно-харчових виробництв дозволить збільшити обсяг виробництва та експорту продукції з високою доданою вартістю, що сприятиме скороченню сировинного експорту, зокрема сільськогосподарської сировини, зменшить питому вагу зернових та олійних культур в структурі аграрного експорту, а також забезпечить скорочення непродуктивного імпорту м'яса та їстівних субпродуктів. Доведено, що модернізація переробного сегмента АПК має відбуватися на принципово нових засадах, в першу чергу, на засадах комплексного використання сільськогосподарської сировини у всіх фазах агропродуктового ланцюга, щоб паралельно з випуском якісної продовольчої продукції залучати у господарський обіг значні обсяги рослинних та тваринних відходів, які забезпечать виробництво дешевого біологічного палива та стануть ефективною кормовою добавкою і екологічно безпечним органічним добривом.

It has been substantiated that the reduction of the raw material orientation of the domestic agrarian sector depends on the integrated development of processing and food production industries, which involves diversification of product range of end products in accordance with the current state of food markets, introduction of low-waste and non-waste technologies on the basis of modernization and reconstruction of the production and technical base, utilization of plant and animal waste. It has been established that integrated development of processing and food production industries will allow to increase the volume of production and exports of products with high added value, which will facilitate reducing raw exportation, in particular agricultural raw materials, will reduce the share of grain and oilseeds in the structure of agrarian exports, and will ensure reduction of unproductive imports of meat and edible by-products. It has been substantiated that modernization of the processing sector of agroindustrial complex should be based on fundamentally new principles, first of all, on the basis of integrated use of agricultural raw materials in all phases of the agro-food chain so that, in parallel with the production of quality food products, to attract significant amounts of plant and animal waste into the economic turnover, which will ensure the production of cheap biofuel and will become an effective feed supplement and environmentally friendly organic fertilizer.

Ключові слова: сільськогосподарська сировина, переробно-харчові виробництва, додана вартість, експорт, харчові відходи, інвестиційне забезпечення.

Key words: agricultural raw materials, processing and food production industries, added value, exports, food waste, investment support.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Системні та структурні зрушення в національній економіці в останні десятиліття призвели до згортання потужностей у високотехнологічному сегменті господарського комплексу, що викликало ланцюгову реакцію поглиблен-

ня деіндустріалізаційних процесів і посилення сировинної спрямованості відтворювальних пропорцій. Центром тяжіння в розвитку національної економіки стали галузі, які функціонують на основі використання мінеральної сировини (гірничо-металургійний комплекс) та унікального в світовому масштабі агроресурсного потенціалу (аграрний сектор) і зорієнтовані у переважній більшості на експорт товарів з

низькою доданою вартістю. Загострення військового протистояння на Сході України підірвало виробничо-технічний та ресурсний потенціал розвитку металургійного виробництва, що мультиплікативним чином відобразилося на обсягах експорту недорогоцінних металів на зовнішні ринки. Відтак найбільшу питому вагу в структурі українського експорту почала займати сільськогосподарська та харчова продукція, що зробило аграрний сектор в останні роки основною структуроутворюючою ланкою національної економіки.

Незважаючи на зростання вагомості аграрного сектора в розширеному відтворенні ресурсно-виробничого потенціалу української економіки, така ланка національного господарства не використовує повною мірою усі наявні резерви та можливості стосовно максимізації прибуткових надходжень за рахунок нарощення обсягів виробництва продукції з високою доданою вартістю. Досягти значно вищого рівня капіталізації аграрного та аграрно-продовольчого бізнесу можна за рахунок комплексного розвитку переробно-харчових виробництв, який передбачає підвищення в цілому глибини переробки сільськогосподарської сировини та утилізації відходів тваринного і рослинного походження.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У переважній більшості праць вітчизняних вчених обґрунтовується необхідність переломлення негативного тренду в національному АПК, який демонструє посилення сировинної спрямованості аграрного експорту, що супроводжується численними еколого-деструктивними процесами як у сільськогосподарському землекористуванні, так і у відтворювальній структурі агропромислового виробництва. Зокрема в наукових розробках А. Андрейченко, Н. Артамонової, М. Кропивка, Ю. Лупенка, М. Максимова, В. Тимчак, Е. Шелудько розглядаються пріоритетні напрями послаблення сировинної орієнтації аграрного сектора української економіки за рахунок підвищення рівня комплексності використання унікального за світовими мірками агресурсного потенціалу та модернізації і реконструкції виробничо-технічної бази у переробно-харчовому сегменті АПК [1—6].

Перспективи АПК України, на думку Н. Артамонової та М. Максимова, тісно пов'язані з посиленням його комплексного розвитку, основними напрямами якого є: якісне вирішення політичних питань інтеграції України в ЗВТ, структурна перебудова, модернізація аграрного ви-

робництва, формування ринкової логістичної інфраструктури, створення передумов для залучення іноземного капіталу, посилення екологічного спрямування виробництва на органічну продукцію, перехід до європейських норм та стандартів якості і безпеки харчування. Стратегія розвитку аграрного сектора в контексті інтеграції України до світового економічного простору, в тому числі до Європейського Союзу, повинна базуватися на основі оптимізації та розширення структури експорту аграрної продукції з урахуванням вимог продовольчої безпеки регіонів, ефективного використання виробничого потенціалу аграрних підприємств, реалізації конкурентних переваг виробництва окремих видів продукції та стрімким збільшенням зовнішньоторговельного балансу [2].

Комплексний розвиток переробно-харчових виробництв, на переконання Е. Шелудько, можна забезпечити за рахунок активізації інноваційно-інвестиційних процесів, зокрема через запобігання занепаду переробних підприємств, техніко-технологічне оновлення їх матеріальної бази з використанням високих технологій; нарощування виробництва та розширення асортименту продуктів харчування, дефіцит яких має місце нині на агропродовольчому ринку; розширення виробництва аграрної сировини для підприємств і галузей харчової промисловості, що є стратегічно важливими і потребують відродження; забезпечення прискореного впровадження сучасних мало- і безвідходних, ресурсоекономних і екологічнобезпечних технологій вирощування і перероблення продовольчої сировини та випуску високоякісних і конкурентоспроможних продуктів харчування; забезпечення модернізації допоміжних, сервісних та інших цехів і служб, від яких залежить ефективність основного виробництва; створення або розширення діючих імпортозаміщуючих виробництв з метою зменшення обсягів ввезення продовольчої продукції, що може вироблятися в країні [6].

Академік НААН України Ю. Лупенко особливий наголос робить на необхідності забезпечення інноваційного розвитку аграрної сфери в цілому, зокрема на технологічному переозброєнні підприємств переробної промисловості. На його думку, потребують реалізації такі стратегічні напрями інноваційної діяльності, які передбачають технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу на інноваційній основі; широке застосування технологій більш чистого виробництва й охорони навколишнього природного середовища; формування ринку нових продуктів і високих технологій; організацію інтегрованого виробниц-

тва (створення інноваційно орієнтованих корпорацій, промислово-фінансових груп, аграрно-промислових холдингових компаній) [4].

В останні роки все більше уваги приділяється комплексному використанню відходів переробно-харчових виробництв у зв'язку з утвердженням концепції екологічно чистого виробництва як важливої передумови зміцнення здоров'я людей та збереження навколишнього середовища. На думку А. Андрейченко, потреба переходу до нових безвідходних технологій була викликана розумінням того, що існуючі технології виробництв у переважній більшості є відкритими системами, в яких нераціонально використовуються природні ресурси і формуються значні обсяги відходів, які є джерелами забруднення навколишнього середовища. Іншими словами сучасне суспільство занадто марнотратно використовує природні ресурси, виробляючи все більше споживчих товарів з коротким терміном служби за допомогою неефективних технологій, що призводить до надзвичайної кількості відходів. Світові тенденції поводження з відходами АПК свідчать про зміну акцентів щодо їх використання, а саме про перехід на безвідходне виробництво, що забезпечує комплексну переробку агропромислових відходів, досягнення економічної, екологічної та соціальної ефективності [1].

В. Тимчак перспективи комплексного розвитку переробно-харчових виробництв пов'язує з ефективнішим використанням вторинної сировини. На переконання вченого, у площині комплексного використання сировини харчової промисловості перебуває ідея впровадження у виробництво не тільки маловідходних і безвідходних технологій в окремих технологічних процесах суб'єктів господарювання, але й використання відходів як вторинної сировини в інтегрованих підприємствах, їх об'єднаннях та інших галузях національної економіки. Застосування відходів у процесі виробництва продукції дає змогу перетворювати їх у цінну, часом навіть дефіцитну сировину, що використовується у сільському господарстві найчастіше як корми у тваринництві та добриво у рослинництві; в інших галузях промисловості та для вторинної переробки на тому ж підприємстві, де вони отримані [5].

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що комплексний розвиток переробно-харчових виробництв на основі модернізації, реконструкції та технічного переоснащення виробничого устаткування, впровадженням технологій поглибленої переробки сільськогосподарської сировини, розширення номенклатури продукції з високою доданою вартістю, утилізації відходів тваринного та рос-

линного походження сформує передумови та технічні і інвестиційні можливості для введення додаткових потужностей на підприємствах харчової промисловості, що дасть можливість більше переробляти сільськогосподарської сировини в середині країни і поступово зменшувати обсяги сировинного аграрного експорту.

Незважаючи на те, що у працях багатьох вчених комплексний розвиток переробно-харчових виробництв пов'язується з впровадженням маловідходних та безвідходних технологій і формуванням сучасної індустріальної бази утилізації відходів рослинного та тваринного походження, фактор ресурсозбереження та використання вторинної сировини не отримав належного обґрунтування в контексті нарощення потенціалу виробництва енергії з відновлювальних джерел та упередження загроз продовольчій безпеці країни.

Тобто комплексний розвиток переробно-харчових виробництв має передбачати збільшення обсягів виробництва газоподібного, рідкого та твердого біопалива, що є більш прийнятною альтернативою посиленню енергетичної спрямованості сільськогосподарського виробництва за рахунок розширення посівних площ культур енергетичної спрямованості, оскільки паливні ресурси отримуються з відходів переробки сільськогосподарської сировини.

ЦІЛІ СТАТТІ

Метою публікації є виявлення передумов та обґрунтування напрямів комплексного розвитку переробно-харчових виробництв як альтернативи сировинній спрямованості аграрного сектора на основі аналізу тенденцій експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції, експорту зернових культур, насіння і плодів олійних культур, а також динаміки непродуктивного імпорту м'яса та їстівних субпродуктів і низхідного тренду в динаміці поголів'я великої рогатої худоби.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Україна має сприятливі природнокліматичні та природно-ресурсні передумови для розвитку сільськогосподарського виробництва, що й зумовило формування в аграрному секторі великих горизонтально та вертикально інтегрованих підприємницьких структур холдингового типу. Високий рівень концентрації інвестиційного потенціалу дає можливість підприємствам, які входять у перераховані підприємницькі формування, максимальною мірою автоматизувати та механізувати процес сільсь-

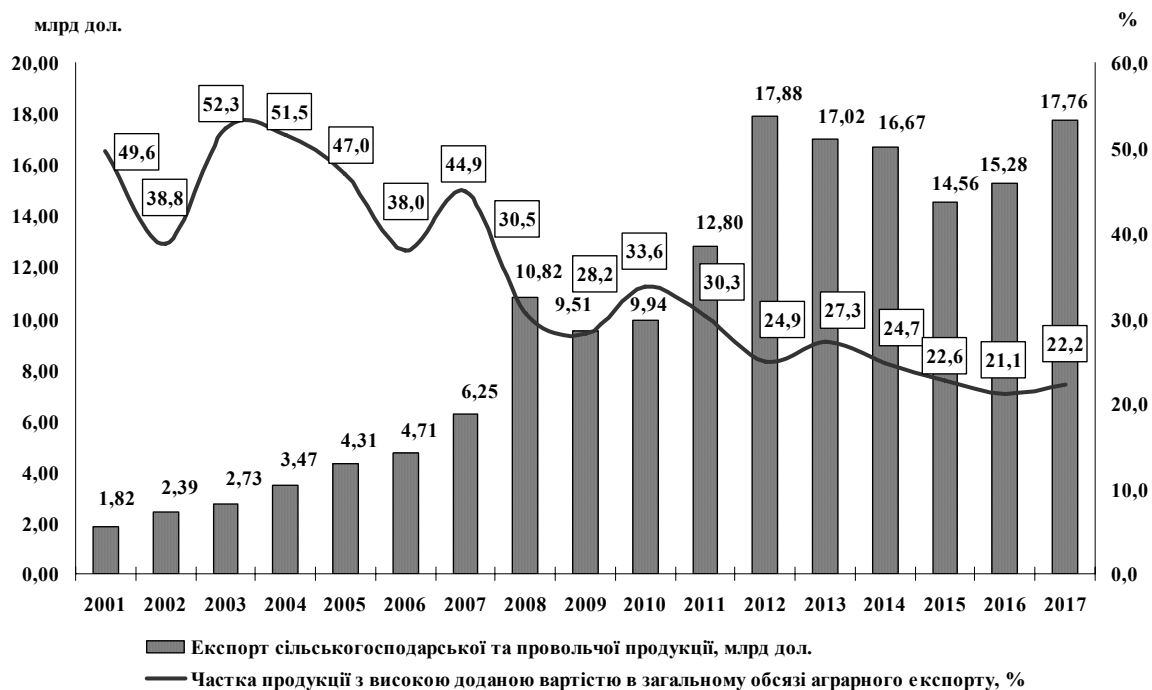

Рис. 1. Експорт сільськогосподарської та продовольчої продукції протягом 2001—2017 років

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

когосподарського виробництва задля максимізації прибуткових надходжень.

Одним з основних рушіїв нарощення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в останні роки стала сприятлива для українських виробників кон'юнктура світових ринків продовольства та сировини для виробництва біопалива. Тому більшість великих виробників зорієнтовані на розвиток рослинницького сегмента у зв'язку із наявним попитом на сільськогосподарську сировину та меншими ризиками порівняно з розвитком окремих видів тваринництва. Експорт сільськогосподарської сировини фактично означає вивіз за межі країни доданої вартості, яка могла б бути створена, якби сировина поступала на переробно-харчові виробництва. Намагання йти шляхом найменшого опору тобто експорту сільськогосподарської сировини виступає певним демотиватором розвитку вітчизняного переробного сегмента АПК.

Незважаючи на швидке зростання експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції у 2016 та 2017 році — в середньому більше 10% щорічно, Україна ще не вийшла на рівень 2012 року, коли було зафіксовано максимальне значення даного показника — 17,88 млрд дол. (рис. 1) Варто відмітити, що темпи зростання аналогічні тим, що відбувались у 2010—2011 роках після світової фінансової кризи.

Разом із тим, аграрний експорт України стає ще більш сировинно орієнтованим, оскільки, як правило, з країни вивозяться зернові та інші куль-

тури на подальше споживання в інших країнах. Якщо у 2001 році питома вага продукції (продовольчих товарів) з високою доданою вартістю в загальному обсязі аграрного експорту становила 49,6%, у 2008 році — 30,5%, то у 2017 році — лише 22,2%. Зменшення питомої ваги продукції з високою доданою вартістю в структурі аграрного експорту пов'язано з тим, що внаслідок дії політичних факторів були втрачені традиційні ринки країн пострадянського простору для українських виробників харчових продуктів.

У результаті країна недоотримує експортну виручку і додаткові доходи для національної економіки. Крім того, збільшення споживання сільськогосподарської сировини може розширити можливості переробних підприємств та харчової промисловості в цілому і забезпечити більш високу питому вагу продукції з високою доданою вартістю в загальній структурі українського аграрного експорту.

В Україні продовжує зростати експорт зернових культур і в 2017 році на світових товарних біржах було продано зерна на 6,5 млрд дол., що на 420 млн дол. більше порівняно з попереднім роком (рис. 2).

Швидке зростання експортного потенціалу в цій товарній групі розпочалося на першій хвилі іноземних інвестицій в Україну — у 2008 році, коли на глобальних ринках було продано зернових на 3,7 млрд дол.

Друга хвиля розширення експортного потенціалу припала на пік економічного

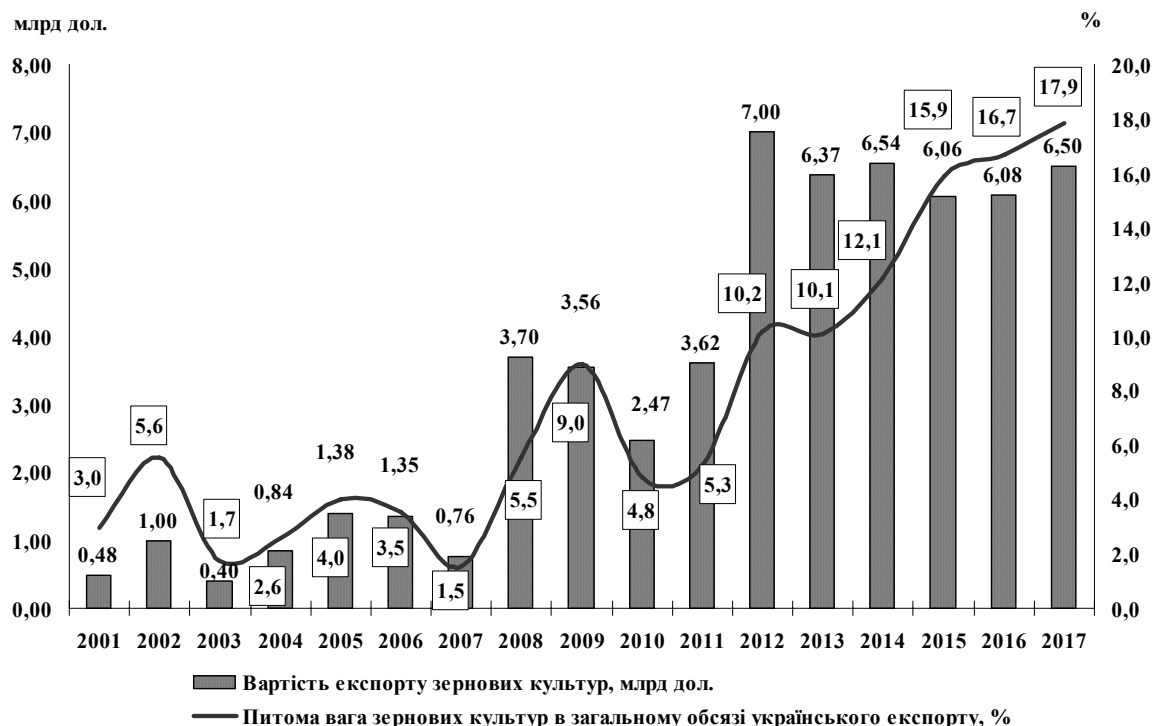

Рис. 2. Експорт зернових культур протягом 2001—2017 років

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

зростання — 2012 рік, за результатами якого Україна отримала 7 млрд дол. експортної виручки. Прискорене збільшення обсягів поставок в даній товарній групі позначилось на динаміці зростання питомої ваги зернових у загальному експорті товарів з України — у 2017 році вона встановила черговий рекорд склавши 17,9%, що на

1,2% більше порівняно з попереднім періодом.

У зв'язку із законодавчим оформленням Верховною Радою України механізму повернення податку на додану вартість великим агрохолдингам, що експортують олійні культури, їх продажі на світових ринках почали дуже швидко зростати. Так, у 2017 році приріст даної то-

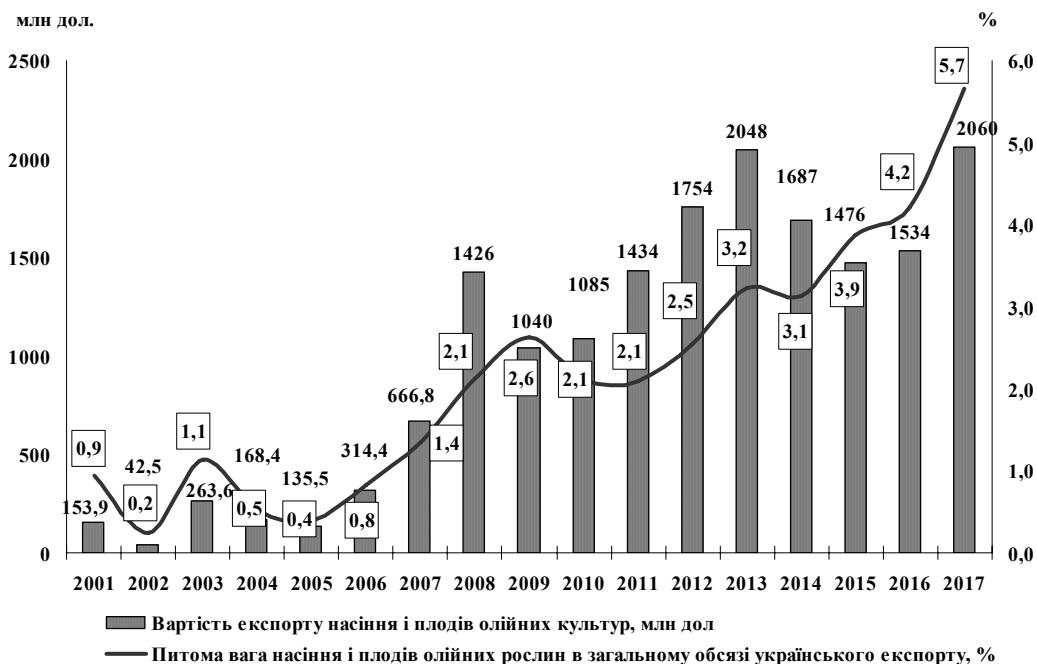

Рис. 3. Експорт насіння і плодів олійних культур протягом 2001—2017 років

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

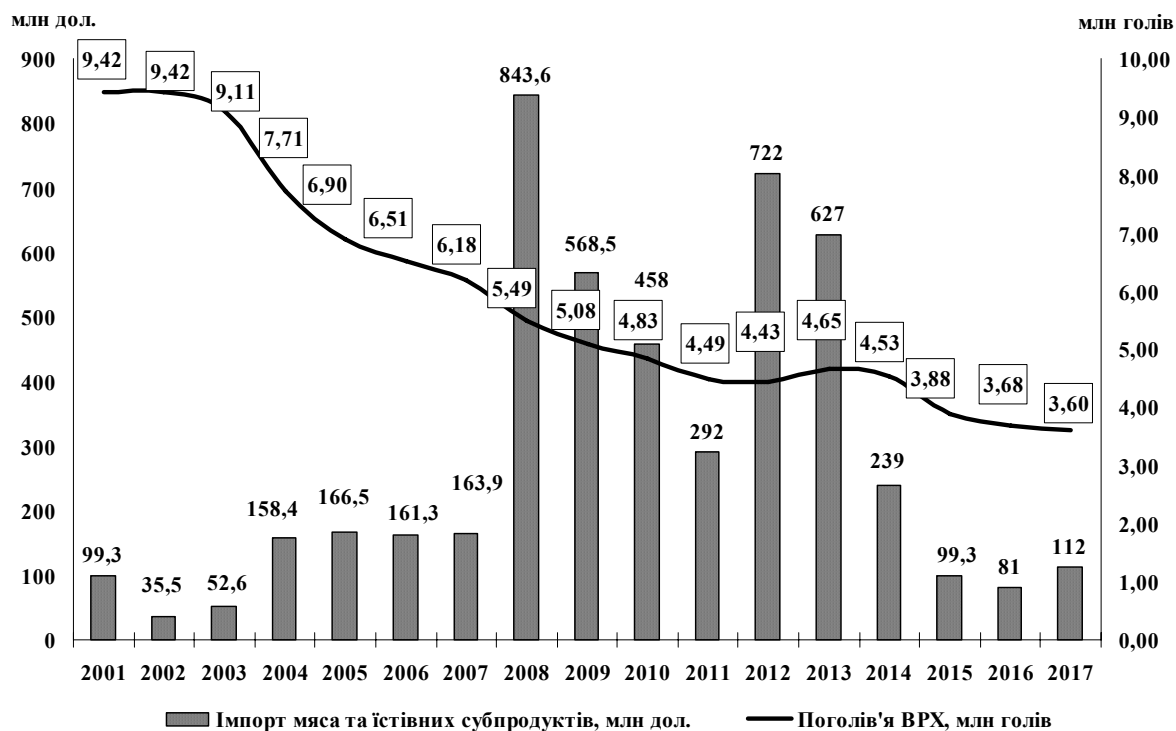

Рис. 4. Імпорт м'яса та їстівних субпродуктів протягом 2001—2017 років

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

варної групи склав 33%, що є найвищим значення після світової фінансової кризи 2008—2009 років, до того у 2008 році експорт олійних культур підвищився на 113% (рис. 3).

У цілому, за результатами 2017 року, продажі даної товарної групи встановили історичний рекорд — 2060 млн дол. Очікується, що світове споживання рослинних олій порівняно з поточним сезоном виросте завдяки збільшенню попиту з боку Китаю, Індії та Індонезії. Збільшення експорту до Китаю призведе до зростання обсягу світової переробки олійних.

Разом із тим, зростає і питома вага частки олійних культур в загальному експорті з України, віддзеркалюючи таким чином екстенсивний та сировинний шлях розвитку національного АПК. У 2017 році вона склала 5,7% проти 2,1% у 2008 році.

Додатковим підтвердженням зміцнення за Україною ролі сировинного придатку у глобальній економіці є усталена багаторічна тенденція зниження поголів'я великої рогатої худоби та інших сільськогосподарських тварин. Зокрема чисельність корів у 2017 році встановила черговий мінімум — 3,6 млн голів, що на 80 тис. голів менше, ніж у 2016 році (рис. 4).

Разом із тим це лише третина від чисельності 2001 року, коли налічувалось 9,42 млн голів. Разом із тим, при стабілізації валютного курсу в Україні та зростанні внутрішніх доходів, збільшується імпорт м'яса та їстівних субпродуктів, котрі в змозі вироблятися і на підприєм-

ствах харчової промисловості України. Так, у 2017 році імпорт даної товарної групи підвищився на 38% порівняно з попереднім роком. Тобто Україна виступаючи одним з основних експортерів сільськогосподарської сировини, водночас є імпортером тієї продовольчої продукції, яку можуть виробляти вітчизняні підприємства і тим самим підвищувати рівень комплексності розвитку агропромислової сфери в цілому.

Це вимагає перегляду пріоритетів державної підтримки переробно-харчових виробництв для того, щоб забезпечити введення додаткових потужностей по переробці тваринницької та рослинницької продукції, а також утилізації відходів рослинного і тваринного походження. Державна підтримка має полягати як у створенні сприятливих інституціональних передумов для залучення іноземних інвестицій, так і в організаційному забезпеченні встановлення взаємозв'язків між переробно-харчовими підприємствами та виробниками сільськогосподарської сировини. На сьогодні переробно-харчові виробництва за винятком тих, які входять до вертикально інтегрованих підприємницьких об'єднань, відчувають дефіцит в інвестиціях, тому в цілому має місце високий рівень спрацьованості виробничого устаткування і відповідно низький техніко-технологічний рівень виробництва готової продукції.

Більше того, втрата традиційних ринків збуту харчових продуктів на пострадянському просторі

і ускладненість виходу на ринки далекого зарубіжжя, особливо високорозвинених країн, звужують інвестиційні можливості переробно-харчових виробництв відносно реалізації проектів розширеного відтворення основного капіталу і відтак процес модернізації переробного сегмента АПК гальмується. Тому значна кількість сільськогосподарської сировини експортується через дефіцит переробних потужностей в Україні і не надто виважену політику держави в частині підтримки розвитку переробно-харчових виробництв.

Водночас модернізація переробного сегмента АПК має відбуватися на принципово нових засадах, у першу чергу, на засадах комплексного використання сільськогосподарської сировини у всіх фазах відтворювального процесу в агропродуктовому ланцюзі, щоб паралельно з випуском якісної продовольчої продукції залучати у господарський обіг значні обсяги рослинних та тваринних відходів, які забезпечать виробництво дешевого біологічного палива та стануть ефективною кормовою добавкою для відгодівлі тварин і екологічно безпечним органічним добривом у рослинництві.

ВИСНОВКИ

І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Структурні перегини у вітчизняному аграрному секторі, які зумовлені надмірною сировинною спрямованістю експорту сільськогосподарської продукції, можуть бути подолані за рахунок комплексного розвитку переробно-харчових виробництв. Такий розвиток має передбачати введення додаткових потужностей по переробці рослинницької та тваринницької сировини, розширення номенклатури виробництва готових харчових виробів, утилізацію відходів рослинного та тваринного походження. Це дасть змогу переробляти всередині країни більші обсяги сільськогосподарської сировини і збільшувати питому вагу експорту продукції з високою доданою вартістю, а також нарощувати обсяги цінних органічних добрив та збільшувати обсяги паливних ресурсів, вироблених з відновних джерел. Тому у короткостроковій перспективі має бути переглянута державна політика в частині підтримки переробно-харчових виробництв в сторону створення більш сприятливих інституціональних передумов залучення вітчизняних та іноземних інвестицій в модернізацію, оновлення, реконструкцію та технічне переозброєння виробничо-технічної бази переробного сегмента АПК України.

Література:

1. Андрейченко А.В. Практика застосування безвідходних технологій в АПК на шляху до

виконання глобальної програми сталого розвитку // *Агросвіт*. — 2018. — № 6. — С. 40—45.

2. Артамонова Н., Максимов М. Розвиток агропромислового комплексу України в контексті євроінтеграційних перетворень // *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. — 2016. — № 3. — С. 23—34.

3. Кропивко М.Ф. Організація та планування комплексного розвитку агропромислового виробництва і сільських територій в умовах децентралізації владних повноважень // *Економіка АПК*. — 2014. — № 7. — С. 109—121.

4. Лупенко Ю.О. Пріоритетні напрями інноваційної діяльності в аграрній сфері України // *Економіка АПК*. — 2014. — № 12. — С. 5—11.

5. Тимчак В.С. Комплексне використання відходів харчової промисловості в умовах інноваційних викликів // *Причорноморські економічні студії*. — 2016. — Вип. 10. — С. 57—62.

6. Шелудько Е.І. Структурно-технологічні засади модернізації харчової промисловості України. Ефективна економіка. — 2010. — № 11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=404>

References:

1. Andreychenko, A.V. (2018), "The experience of using non-waste technologies in agro-industrial complex on the way to implementation of the global sustainable development program", *Ahrosvit*, vol. 6, pp. 40—45.

2. Artamonova, N. and Maksymov, M. (2016), "Development of agro-industrial complex of Ukraine in terms of European integration", *Naukovyy visnyk Odes'koho natsional'noho ekonomichnoho universytetu*, vol. 3, pp. 23—34.

3. Kropyvko, M.F. (2014), "Organization and planning of integrated development of agro-industrial production and rural territories under the conditions of decentralization of power", *Ekonomika APK*, vol. 7, pp. 109—121.

4. Lupenko, Yu.O. (2014), "Top-priority directions of innovation activities in the agrarian sector of Ukraine", *Ekonomika APK*, vol. 12, pp. 5—11.

5. Tymchak, V.S. (2016), "Comprehensive use of food industry waste under the terms of innovation challenges", *Prychornomors'ki ekonomichni studiyi*, vol. 10, pp. 57—62.

6. Shelud'ko, E.I. (2010), "Structural and technological principles of modernization of the food industry of Ukraine", *Efektivna ekonomika*, vol. 11. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=404> (Accessed 05 June 2018). *Стаття надійшла до редакції 10.06.2018 р.*